

УДК 323.3:316:45:94(477)''17''

Віктор Горобець

*доктор історичних наук, професор,
завідувач сектора соціальної історії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна, victor_gor@ukr.net)*

«ВСЯКІЕ ПОЛКОВЫЕ УРЯДЫ». ПОЛКОВА СТАРШИНА ГЕТЬМАНАТУ ЯК ВЛАДНИЙ ІНСТИТУТ І СОЦІАЛЬНА ГРУПА

У статті досліджено владне становище та статусні соціальні показники групи полкової старшини Гетьманату. Зокрема, марковано місце полкової старшини в загальній службовій ієрархії козацької адміністрації, а також реконструйовано її внутрішньокорпоративну субординацію. Акцентовано увагу на функціональних обов'язках різних груп полкової старшини та виявлено рівень їхнього залучення до справ управління полком в адміністративній і військовій сферах, виконання функцій судочинства, поліцейського нагляду тощо. Досліджено темпоральні зміни процесу формування номенклатури і персонального складу корпорації полкової старшини, а також його регіональні особливості. Звернуто увагу на стратегії службового зростання полкових старшин, встановлено можливості соціального зростання та їхні межі для членів старшинської корпорації полкового рівня. Простежено розвиток засад вільної елекції при заміщенні старшинських полкових вакансій, з'ясовано чинники, що справляли визначальний вплив на цей процес. Особливу увагу приділено аналізу зусиль влади Російської держави, скерованих на розмивання засад вільної елекції полкової старшини та впровадження жорсткого контролю представників царської влади за процесом заміщення старшинських вакансій у Гетьманаті. За результатами аналізу персонального складу старшинської корпорації полкового рівня та домінуючих тенденцій розвитку стратегій службового зростання обґрунтовано висновок щодо певної соціальної замкнутості групи. Водночас звернуто увагу на той факт, що найбільше шансів потрапити до цієї соціальної групи, принаймні в середині XVIII ст., мали військові канцеляристи генерального і полкового рівня, а також сотники, переважно полкових сотень. Останні, як правило, посідали уряди «вищої» полкової старшини – здебільшого обозних, рідше суддів. Окремо заторкнуто питання винагороди полкових старшин за їхню службу.

Ключові слова: Гетьманат, Військо Запорозьке, полкова старшина, обозний, суддя, писар, осавул, хорунжий.

Характерною особливістю владної організації Гетьманату був достатньо високий рівень децентралізації та, відповідно, зосередження широкого спектру владних повноважень на полковому рівні. За влучним висловом Зенона Когута, полковник у Гетьманаті виступав таким собі «гетьманом у мініатюрі»¹. А один із чи не найвідоміших дослідників історії Гетьманщини Олександр Лазаревський загалом стверджував, що полковники «володіли у своїх полках, можливо, навіть більшою владою, аніж гетьмани»². Зважаючи на таку очевидну важливість полкової ланки у структуруванні влади Гетьманату загалом³, доволі важливим видається питання, а хто, власне, асистував полковникам в управлінні ввіреними їм полками? Яким був склад цих помічників – номенклатурний і персональний? Чи формували вони хоч якимось чином замкнуту соціальну групу? А якщо так, то яким був статус цієї групи? Якою була внутрішня ієрархія серед полкових старшин? Чи існували легальні соціальні ліфти для її представників і якою зазвичай була стеля їхнього соціального піднесення? В якій мірі дотримувались засад вільної елекції при заміщенні вакансій на рівні полкових старшин? Відповіді на ці та суголосні їм питання, поза сумнівом, сприятимуть адекватній реконструкції як історії соціальних взаємин, так і моделі владних відносин Гетьманату.

«Яко первійша между старшиною полковою особа».

Місце полкової старшини на службовій ієрархічній драбині Гетьманату

При управлінні ввіреним йому полком полковник опирався на полкову старшину. Причому, допомога полковнику розглядалась не лише як обов'язок полкової старшини, а й як її право і привілей. Відповідно й позбавлення старшини цієї участі сприймалось як порушення козацьких прав і вольностей. Отож, скажімо, коли в 1718 р. гадяцька полкова старшина апелювала до гетьмана Івана Скоропадського з приводу неправових дій свого полковника Михайла Милорадовича, то одним із найсерйозніших його переступів називався той факт, що він урядує в полку за допомогою своїх слуг, котрі, як зазначалось у скарзі, замінили й осавулів, і суддів, й інших урядників⁴.

¹ Когут З. Російський централізм і українська автономія, 1760–1830. – К., 1996.

² Лазаревський А. Описание старой Малороссии. – Т. 3: Прилуцкий полк. – К., 1902. – С. 132.

³ Погляди автора щодо ролі і значення інституту полковників у соціо-політичних і господарських процесах Гетьманату див.: Горобець В. Полковник Війська Запорозького та його влада // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2014. – № 4. – С. 50-70; Його ж. Полковник Війська Запорозького: право вільної елекції в світлі козацьких традицій, розпорядчих приписів і політичних реалій (середина XVII – перша чверть XVIII ст.) // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – С. 88-125; Його ж. Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новачками // УІЖ. – 2015. – № 5. – С. 70-91.

⁴ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 219.

Інституційно склад полкової старшини майже повністю дублював номенклатуру гетьманського уряду. Зокрема, як і на генеральному, на полковому рівні існували полкові обозний, суддя, осавул, писар і хорунжий, тобто, як бачимо, бракує лише уряду бунчужного. Але, що цікаво, згадки про полкового хорунжого у джерелах регулярно зустрічаються вже від середини XVII ст., тобто в часи, коли уряд генерального хорунжого ще не усталився як постійний. А ще в другій половині XVII – першій чверті XVIII ст. в переписних книгах окремих полків (Миргородського, Стародубського, Ніжинського, Гадяцького) надибуємо згадки і про уряд «праперщика полкового»⁵, що, вочевидь, є аналогом саме генерального бунчужного.

Загалом же найбільш поширеною, принаймні в післямазепинські часи, була організація полкової старшини, яка складалася із сімох урядників полкового рівня: обозного, судді, писаря, двох осавулів і двох хорунжих. Зокрема, саме таку владну модель представлено у складеному в квітні 1751 р. «Іменному списку генеральної старшини, полковників, бунчукових товаришів, старшин полкових, сотників військових і значкових товаришів» у Ніжинському, Чернігівському, Полтавському, Прилуцькому, Переяславському, Гадяцькому, Київському, Миргородському полках⁶. У списку полкової старшини Лубенського полку вказано лише п'ять урядників – обозний, писар, другий хорунжий, два осавули⁷. Однак відсутність серед них полкового судді, як і вказівка на наявність «другого» хорунжого, на мій погляд, промовисто вказують, що наявні кадрові лакуни носили тимчасовий характер і аж ніяк не засвідчували існування якоїсь особливої лубенської моделі організації полкової влади. Так само можна припустити, що й наявність серед полкової старшини Стародубського полку лише одного осавула⁸, скоріш за все, була ситуативною.

У переписних книгах полків першої третини XVIII ст. трапляються згадки про «арматного осавула» (інша назва – «асаул артилерний»), й «арматного хорунжого» («хорунжий артилерний»)⁹. Але повноцінно закріпитись серед полкової старшини, як засвідчують матеріали переписів середини століття, їм не вдалося і вони увійшли в середовище військових урядників полкового рівня. Аналогічним чином можна розцінити й статус полкових комісарів, роль яких

⁵ Див.: Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського [далі – ІР НБУВ], ф. І, № 54479: Компут всего полку Миргородского старшины полковой, значкового полкового товариства, старшины сотенной, атаманов и рядовых козаков... року 1723. – Арк. 6 зв.; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України. – С. 233; Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – К., 2010. – С. 49, 65 та ін.

⁶ ІР НБУВ, ф. І, № 57325-57343: Малороссийский сборник. Именной список генеральной старшины, полковников, бунчуковых товарищей, старшин полковых, сотников войсковых и значковых товарищей апреля 1751 года. – Арк. 106.

⁷ Там само. – Арк. 50.

⁸ Там само. – Арк. 80.

⁹ Там само. – № 54480: Компут всего полку Полтавского... року 1719. – Арк. 2; № 54335: Видение полкового города Полтави... сего 1732 года юля 16, арк. 1; № 54479: Компут всего полку Миргородского старшины полковой, значкового полкового товариства, старшины сотенной, атаманов и рядовых козаков... року 1723. – Арк. 6 зв.

суттєво зросла в часи проведення Малоросійською колегією в 1722–1727 рр. реформи фінансової системи Гетьманату¹⁰. Зокрема, наказний гетьман Павло Полуботок восени 1722 р., «учреждаючи пана Дмитра Івановича, товариша полку Прилуцького, на тую комисарскую полковую функцію», наказував своїм рейментарським універсалом, аби «сотники того полку ему, пану Дмитру Івановичу, коммисарові, в той его коммисарской функції, должны будут послушными, без всякой противности»¹¹. Але після закриття колегії, здається, їхні статусні ознаки нівелювались і вони так і не увійшли до складу полкової старшини.

Варто також зауважити подібність службової ієрархії полкового та генерального рівнів, щоправда, з деякими відмінностями. Зокрема, позиції полкового писаря і полкового обозного виглядають значно слабшими, аніж позиції аналогічних гетьманських урядників. Так, скажімо, у відповідності з певними нормами договору 1654 р. (повтореними без змін й у пізніших угодах), полковий осавул отримував щорічно на ранг 200 золотих польських і прибутки з млина, у той час як полковим писареві і хорунжому припадало лише по 50 золотих польських. Про плату полкових обозних з невідомих причин у договорах взагалі не йшлося, а на ранг полковнику призначалося 100 єфимків і прибутки з млина¹². У проекті сеймової постанови, запропонованої 1664 р. урядом Павла Тетері для заспокоєння Війська Запорозького, полковому осавулу, як і полковнику, пропонувалося виділяти на ранг млин, а останньому – ще й прибуток із одного староства¹³. Варто зауважити, що такі ж пожалування, як і полковнику, призначалися і для гетьмана, а відтак цей факт недвозначно вказує на вельми високий соціальний статус цієї групи козацької старшини в ієрархічній структурі Війська Запорозького.

Тож, аналізуючи місце полкової старшини в загальній службовій ієрархії Гетьманату, варто звернути увагу, як ці статусні ознаки екстраполювались на дипломатичний церемоніал під час зустрічі великого посольства гетьмана Івана Брюховецького в Москві восени 1665 р. Адже при дворі московського государя вельми уважно ставились до різного роду церемоніальних умовностей¹⁴, а поняття «местничество» широко увійшло в двірську практику, закріплюючи за царськими вельможами ієрархічне місце згідно з їхньою службою та службою представників їхніх родів. Отож при зустрічі українського посольства церемоніальна служба Олексія Михайловича «за указом государя» виділила на утримання кожного з представників полкової старшини у складі посольства по

¹⁰ Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998.

¹¹ Універсали Павла Полуботка (1722–1723). – К., 2008. – С. 149.

¹² Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы в 3-х тт. – М., 1954. – Т. 3. – С. 561-563, 570.

¹³ Dział rękopisów Biblioteki książąt Czartoryskich w Krakowie, sygn. 402, nr 22, s. 547-563. Ширше див.: Горобець В. Козацький Гетьманат у соціальній структурі Речі Посполитої: проект устроєвої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація. – 2000. – № 1. – С. 40-61.

¹⁴ Див.: Рогожин. Н.М. Посольский приказ – колыбель российской дипломатии. – М., 2001; Его же. У государевых дел быть указано... – М., 2002.

«десять денег»¹⁵. Яким чином ця сума співвідносилася із сумами, виділеними на утримання інших категорій козацтва? Генеральному обозному Іванові Цісарському, судді Петру Забілі, писарям Степану Гречаному і Захару Шийкевичу було виділено по гривні. Стільки ж призначили й полковникам Сербину, Матвію Гвинтовці, Григорію Гамалії, Василю Дворецькому й іншим. А ось Дем'яну Гуджолу, який очолював делегацію Полтавського полку, було пожалувано «десять денег», проте він був лише «бывшой полковник» і, вочевидь, саме цим пояснювався невеликий розмір виплати. Також по десять «денег» було виділено на утримання генерального осавула і генеральних (у документі – «войсковых») бунчужного і хорунжого. І, що цікаво, такими ж були й розміри утримання сотників¹⁶. Перебування у Москві рядових членів посольства обходилося Посольському приказу в шість *денег* на день, «хлопцов», «челядников» – в дві, натомість безурядовий син київського полковника Василя Дворецького, як і безурядовий брат лубенського полковника Григорія Гамалії – в шість¹⁷. Так само шість *денег* було виділено й на утримання військових слуг – довбишів, гармашів¹⁸. Тобто, за цими показниками статус полкових старшин був нижчим за статус полковників і вищих генеральних старшин, але ідентичний тому, яким володіли нижчі чини генеральної старшини і сотники.

Важливість уряду полкового осавула вельми промовисто засвідчує й аналіз персонального складу учасників старшинської ради, що в січні 1671 р. підтвердили присягу вірності важкохворому на той час гетьману Дем'яну Ігнатовичу та обрали наказним гетьманом його брата Василя Многогрішного, який в разі смерті регіментаря мав перебрати владу в Гетьманаті до своїх рук. З аналізу списку старшин, запрошених для обговорення й ухвалення важливої зміни, яка істотно підважувала засади вільної гетьманської елекції, помічаємо, що саме осавули разом із полковниками, полковими писарями і кількома вибраними сотниками полку представляли товариство Ніжинського, Переяславського, Чернігівського, Київського і Миргородського полків. І лише в делегацію Стародубського полку замість осавула входив обозний¹⁹.

Утім, у процесі еволюції державного устрою Гетьманату відбувались певні зміни і в субординації членів старшинської корпорації. На початок XVIII ст. на полковому рівні усталився такий ієрархічний порядок – обозний, суддя, писар, два осавули та два хорунжі, що засвідчують численні офіційні документи, де представлений порядок розташування відповідної старшинської номенклатури. Зокрема, саме таку ієрархію бачимо у переліку знатних осіб Миргородського

¹⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України), ф. КМФ-7, оп. 1, спр. 433, ч. 1, арк. 12-21.

¹⁶ Там само. – Арк. 12-21.

¹⁷ Там само. – Арк. 12, 13, 20, 21.

¹⁸ Там само. – Арк. 20.

¹⁹ Див.: *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Ч. 2: Рада старшин. Додатки // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 8. – К., 1930. – С. 294-296.

полку, які в 1718 р. були приведені до присяги царевичу Петру Петровичу²⁰, а в 1732 – імператриці Анні Іоанівні²¹. Аналогічний порядок розміщення полкової старшинської номенклатури спостерігаємо і в Чернігівському полку, причому не лише в матеріалах, пов'язаних з присягою у 1718 і 1732 рр., але й раніших – 1676 і 1682 рр.²².

Оцінку того, як вища козацька старшина сприймала ієрархічну позицію полкових старшин, наочно демонструє універсал наказного гетьмана Павла Полуботка від 30 січня 1723 р. про затвердження колишнього полтавського полкового осавула Лаврентія Микитовича полтавським полковим обозним. Там серед іншого знаходимо й таку ремарку: «абы пп: старшина полковая, сотники збо всіми урядниками, и все старшое и меншее товариство, відаючи о таковой волі нашой, ему, пану Лаврину Никитовичу, **обозному полковому полтавському, яко первійшому между старшиною полковою особі** (виділено мною. – В.Г.), пристойное отдавали пошановане»²³.

Щоправда, при порівнянні номенклатури полкових чинів різних полків виявляються деякі розбіжності. Так, скажімо, в переліку миргородської полкової старшини 1718 р. відсутній другий осавул²⁴, а в списку 1732 – полковий писар²⁵. Так само й у Чернігові уряд другого осавула відсутній в списках 1676, 1682, 1718 рр. і вперше фіксується лише під 1732 р., а уряд другого полкового хорунжого так і не з'явився в зазначений час²⁶. У той же час компут Полтавського полку, складений 1719 р., фіксує наявність двох полкових хорунжих²⁷.

На загальній ієрархічній драбині Гетьманату полкова старшина розміщувалася після полковників і бунчукових товаришів, але перед сотниками і військовими товаришами²⁸. Щоправда, далеко не завжди службова ієрархія козацьких старшин була тотожна їхній соціальній ієрархії. Скажімо, у згаданому вище переліку миргородських достойників, які в 1718 р. склали присягу вірності царевичу Петру Петровичу, відразу після полковника Данила Апостола бачимо не полкового обозного й решту полкових старшин, а кривних і свояків очільника полку, зокрема трьох його синів – Івана, Павла і Петра, за якими вписано двох зятів – військового товариша Петра Кулябку і військового товариша Івана Ломиковського, хоч ще один військовий товариш Миргородського полку Федір

²⁰ Присяга Миргородського полку 1718 року / Опр. Д. Вирський і Р. Москаленко. – К., 2012. – С. 32.

²¹ Присяга Миргородського полку 1732 року / Опр. Д. Вирський і Р. Москаленко. – К., 2011. – С. 19.

²² *Кривошея І.* Неурядова старшина Чернігівського полку за присягами XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2011. – № 3. – С. 3-11.

²³ Універсали Павла Полуботка. – С. 245.

²⁴ Присяга Миргородського полку 1718 року. – С. 32.

²⁵ Присяга Миргородського полку 1732 року. – С. 19.

²⁶ *Кривошея І.* Неурядова старшина Чернігівського полку за присягами XVII–XVIII ст. ... – С. 3-11.

²⁷ ІР НБУВ, ф. І, № 54480: Компут всего полку Полтавского... року 1719, арк. 2.

²⁸ Див.: *Окиншиевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Ч. 2: Рада старшин... – С. 335.

Черняхівський внесений до реєстру вже після полкового хорунжого Олександра Яраля²⁹.

Функціональні обов'язки і службові доручення полкових старшин

Безпосереднім обов'язком полкового обозного було завідування полковою артилерією та обозом. Але, зважаючи на високий владний статус цього уряду, за відсутності полковника переважно саме обозні (і чомусь сотники полкових сотень) виконували його обов'язки як наказні полковники. Також обозним доручалося ведення компуту полку, виконання різних важливих доручень полковника чи гетьмана – головування в судових засіданнях, виконання дипломатичних завдань, розмежування спірних земель тощо.

Свого часу в історичній літературі дебатовалося питання: кому підпорядковувались полкові обозні – полковнику чи генеральному обозному? М. Слабченко, спираючись на записку «касабельно прав на дворянство бывших малоросійських чинов», а також думки Д. Бантиша-Каменського й О. Шафонського, висловлював припущення, що «полковий обозний підлягав полковникові, але безпосередньо залежав від генерального обозного та Канцелярії Генеральної артилерії»³⁰. Натомість Л. Окиншевич, цілком резонно зауважуючи недостатню репрезентативність і, що головне, очевидну упередженість джерел, особливо, коли мова йде про записку «касабельно прав на дворянство бывших малоросійських чинов», висловлював обережний здогад, що, ймовірно, від генерального обозного і Генеральної військової артилерії полковий обозний і полкова артилерія залежали «найбільше тільки в постачанні», а влада полковника «важила більше, бо під його загальним командуванням, як збройна сила полку, вона йшла в похід, під його загальним доглядом і управлінням вона перебувала й мирного часу»³¹. Солідаризуючись з останньою тезою, додаю, що саме такий порядок підпорядкування полкового старшини цілком вписувався і в загальну тенденцію розвитку владних відносин Гетьманату. Адже влада полковника в межах підпорядкованої йому адміністративної одиниці хоч і допускала існування там певних автономних анклавів, таких собі реплік річпосполитських «юридик», але засадничо все ж тяжіла до встановлення свого всеосяжного владного контролю. І якщо полковники дозволяли собі якнайширше втручання у сферу компетенції усталеної законом і традицією автономії міських громад³², то що тоді говорити про одну з ланок козацького адміністрування?

У штаті полкового обозного згадуються полковий артилерійський осавул і хорунжий полкової артилерії (як уже зауважувалось раніше, подеколи вони значаться як окремі номенклатури власне самої ієрархії полкової старшини),

²⁹ Присяга Миргородського полку 1718 року. – С. 32.

³⁰ Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). – Одесса, 1909. – С. 81.

³¹ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Ч. 2: Рада старшин... – С. 147.

³² Див.: Волошин Ю. Козаки і посполиті. Міська спільнота Полтави другої половини XVIII століття. – К., 2016. – С. 77-80.

отамани полкової артилерії, пушкарі («пушкарі арматные»), гармаші, пижовщики, ковалі, трубачі («трембачі»), сурмачі, литаврщики. В документах зустрічаються згадки про окремих курінь генерального обозного та «атамана артилерійського»³³. На полковому рівні таких згадок не виявлено, але вочевидь підкомандні полкового обозного таки утворювали окрему одиницю – курінь, що безпосередньо перебував у віданні отамана полкової артилерії.

Підлегли полкового обозного займали окремих двір полкової артилерії, на якому знаходились різні господарчі служби, муровані льохи, комори, сараї тощо. У дворі Переяславської полкової артилерії і «могазейна» в 1766 р. було аж 15 будівель, із них – 7 житлових, 5 комор і 2 сараї. Чисельність штату різних полкових служб, що перебували в місті, часто була значною, що добре помітно на прикладі Прилуцької полкової артилерії. У 1734 р. артилерія складалася з двох гармат, при цьому в її штаті були: осавул, хорунжий, два пушкарі, чотири гармаші, коваль, два пижовщики, чотири трубачі, литаврщик³⁴. У Полтавському полку джерела фіксують чотирьох пушкарів, шістьох гармашів та двох трубачів³⁵.

Наступне після полковника і полкового обозного місце в полковій ієрархії посідав полковий суддя. Його функціональні обов'язки, природно, концентрувались навколо питання організації судочинства в полку. При цьому слід зауважити, що в перші роки існування Української козацької держави правосуддя чинив виключно очільник полку, навіть більше того, вже після появи інституту полкових суддів вища судова влада в полку все одно належала полковнику. Полковник головував на засіданнях суду, його підписом скріплювались судові присуди, на його ім'я подавались апеляції на ухвали нижчих судових інстанцій. Функції помічника судді виконували писар і декілька підписків. У розпорядженні судді перебувала також судова канцелярія. Як у випадку з обозним, згадок про курінь полкового судді немає, хоч на генеральному рівні існував спеціальний курінь генерального судді³⁶.

Полкові обозний і суддя найчастіше з-посеред іншої полкової старшини залишались господарями полку, коли полковник в силу різних обставин виїздив з його розташування. Також до цих старшин найчастіше переходив полковницький пернач за відсутності регіментаря на чолі полку. Зокрема, коли полтавський полковник Іван Черняк у 1721 р. вирушив на чолі більшої частини

³³ Зокрема, зберігся цікавий універсал наказного гетьмана П. Полуботка, адресований наказному полковнику та полковій старшині Стародубського полку від 21 лютого 1723 р., яким він інформував про призначення «пана Якова Жилевича, атамана артилерійського, на ярмалок зборницькой» збирачем «обыкновенной ярмалковой повинности». – Універсали Павла Полуботка... – С. 279.

³⁴ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 3: Прилуцкий полк... – С. 92.

³⁵ ІР НБУВ, ф. 1, № 54335: Видение полкового города Полтавы... сего 1732 года юля 16, арк. 1 зв.; ЦДАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 278, арк. 6 зв.; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 3: Прилуцкий полк... – С. 92; Таранушенко С. Урядові будівлі на Гетьманщині... – С. 105.

³⁶ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... – С. 224.

полку на будівництво Ладозького каналу, обов'язки наказного полковника перейшли до полтавського полкового обозного Клима Нащинського³⁷. По смерті обозного в 1722 р. тимчасове управління полком було доручене сину покійного полковника – сотнику полкової сотні Якову Черняку. Коли ж він отримав наприкінці 1722 р. наказ готуватися до виступу на чолі частини Полтавського полку в похід проти Кримської Орди, тимчасове «правління полкових всяких порядков», згідно з універсалом гетьмана Павла Полуботка від 3 грудня 1722 р., було передано «до избрания нового гетмана в Малой Россіи и в полку тамошем господара» полковому судді Григорію Буцькому³⁸.

Важливе місце серед полкової адміністрації посідав і полковий писар. Він відав канцелярію, що вела діловодство полку. Зокрема, в канцелярії акумулювались розпорядження гетьмана і Генеральної військової канцелярії. У ній готувались універсали, листи, ордери, рапорти, накази, донесення, промеморії, інструкції та інші документи, що виходили за підписом полковника чи полкової старшини. У канцелярії зберігались компути полків, ведення яких також перебувало у віданні полкового писаря.

Число урядників полкових канцелярій не було сталим. За свідченнями Опанаса Шафонського, їх, як правило, було 10-16 осіб³⁹, але траплялись і суттєві відхилення від цієї норми. Наприклад, штат Полтавської полкової канцелярії у 1734 р. налічував аж 47 осіб. Ще більшим був штат Стародубської полкової канцелярії: перелік «*служителей и прочих*», поданий у Генеральному описі, вказує вже 59 чоловік, з яких 18 – полкові канцеляристи⁴⁰. Зважаючи на значні обсяги роботи і, відповідно, великий штат канцеляристів, організувати їх роботу полковому писарю допомагав старший канцелярист – реєнт. Цікаво, що в окремих випадках в документах зустрічаються згадки про двох полкових писарів. Зокрема, згадку про таку ситуацію надібуємо в переписі Миргородського полку 1722 р., де один зі старшин названий «другим писарем полковим»⁴¹. Утім, у присязі цього полку 1718 р. Івана Руновського записано як полкового писаря, а Самійла Малинку як полкового підписка⁴². А вже за деякий час Малинка стає повноправним полковим писарем⁴³. Тобто, вочевидь, «підписок», «реєнт», «другий писар» – все це номенклатурні визначення одного і того ж старшого канцеляриста, який був найближчим помічником полкового писаря, і в разі потреби його заміщав.

³⁷ Універсали Павла Полуботка... – С. 185.

³⁸ Там само. – С. 205.

³⁹ *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. – К., 1851. – С. 120.

⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 148а, арк. 2-4.

⁴¹ *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... – С. 224.

⁴² Присяга Миргородського полку 1718 року. – С. 21.

⁴³ Там само. – С. 39.

Починаючи з 1720-х років, полкові канцелярії поділялись на окремі «повіття» (відділи), члени яких опікувалися певними сферами полкового діловодства – скарбом, судом тощо. Крім того, в цей же час російська влада санкціонує поділ канцелярій на так зване «присутствіє» та власне канцелярію. Полкове «присутствіє» як владний колегіальний орган формували полковник, обозний і писар, які на засіданнях розглядали різноманітні питання організації життєдіяльності полку й ухвалювали рішення, а їх документальним супроводом й оформленням у відповідні розпорядження переймалися канцеляристи на чолі з реєнтом. З 1732 р. при полкових канцеляріях з'явилися так звані Лічильні комісії, на які покладалося завдання організації фінансової справи в полку та здійснення контролю за видатками. До складу комісій входили комісар, один полковий канцелярист і декілька вибраних на місячний термін козаків. Контроль за діяльністю самої комісії здійснював спеціально призначений для цього канцелярист Генеральної військової канцелярії⁴⁴.

Полкова канцелярія завжди знаходилась неподалік будинку полковника, часто в його дворі, а іноді – навіть у його власному будинку. Так, чернігівські полковники тривалий час «відправляли» полкові справи у власних будинках, а ось прилуцький полковник Гнат Галаган розмістив «писарню» у власному дворі «край конюшни»⁴⁵. У багатьох випадках канцелярії розмішувалися в будівлі магістрату – ратуші. Утім, з початком XVIII ст. полковники намагалися побудувати окремі просторі приміщення, які ставали ще одним свідченням високого соціального статусу очільника полку. Прикладом саме такої архітектури є зведена наприкінці XVII ст. в часи урядування полковника Якова Лизогуба будівля полкової канцелярії у Чернігові, що являє собою справжню перлину українського бароко. Будівля Чернігівської полкової канцелярії мала шість кімнат, під якими знаходився шестикамерний льох. Так само й будівля Полтавської полкової канцелярії складалася з шести камер – із п'яти житлових приміщень та одного службового⁴⁶. Завдяки такому плануванню, частина приписаних до канцелярії осіб проживала безпосередньо при канцелярії. Вочевидь, це були «осавульчики» – слуги для рознесення паперу, сторожі⁴⁷, але, можливо, там же могли мешкати й незаможні військові канцеляристи.

Якщо полковий писар був цивільним помічником полковника, то у царині військової організації таку допомогу йому надавали поруч з обозним полкові осавули. Як і на рівні генеральних старшин, полкових осавулів зазвичай було по два у кожному полку. Важко сказати напевне, чи існував поміж ними від початку чіткий розподіл функціональних обов'язків, а чи він складався в результаті повсякденних практик, але один із них виконував поліцейські функції, очолював проведення судових розслідувань і приводив вироки до виконання, а інший тим часом більше опікувався військовими справами, зокрема, стежив за мобілізацією козаків, їхнім спорядженням й озброєнням, керував бойовою під-

⁴⁴ Панащенко В. В. Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.). – К., 1997.

⁴⁵ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 3: Прилуцкий полк... – С. 44.

⁴⁶ Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст. – К., 2015. – С. 122.

⁴⁷ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... – С. 228.

готовкою і бойовим узгодження дій між підрозділами. Переписи полків містять недвозначну вказівку на існування певної внутрішньої ієрархії між полковими осавулами. Так, один з них іменувався «осавулом полковим», а інший – «другим осавулом»⁴⁸, тобто нижчим за рангом. А ще в компутах деяких полків (Прилуцького, наприклад) надibuємо згадки про «підосавуліїв», які виступають помічниками осавулів.

Під час походів осавули формували й очолювали передові дозори, опікувалися розвідкою, брали на себе командування зведених із козаків кількох сотень підрозділів. У мирний час вони виряджалися у посольства, виконували розпорядження полковника у сфері судочинства, контролю за діяльністю сотених адміністрацій тощо. Наприклад, гетьманський уряд Павла Полуботка у лютому 1723 р. призначив стародубського полкового осавула Павла Яворського провести разом із військовим товаришем Семеном Рубцем розмежування спірних земель поміж селами Кам'янкою і Грем'ячим, перше з яких належало до Шептаківської волості, а друге перебувало у власності військового товариша Максима Корсака⁴⁹.

А ще в документах фіксуються випадки, коли полкові осавули виступають у ролі так званих «пленипотентів» у спірних справах очільників полків. Зокрема, коли навесні 1723 р. гетьман Полуботок за скаргою колишнього кобизького сотника Олексія Мандрики створив спеціальну комісію для розслідування серйозних службових зловживань з боку київського полковника Антона Танського, київський полковий осавул Микола Савенко взяв участь в її роботі як «пленипотент од его милости пана полковника кievського»⁵⁰. «Пленипотентами» ж у судочинстві Речі Посполитої називали осіб, що були уповноважені сторонами (позивачами чи відповідачами) на ведення судового процесу, тобто виконували адвокатські функції⁵¹.

Слідом за осавулами в полковій ієрархії розміщувались полкові хорунжі. Найпершим їхнім формальним обов'язком було оберігати полкову корогву (великий полковий прапор) і полковий значок (малий полковий прапор). Зокрема, в універсалі білоцерківського полковника Антона Танського від 16 жовтня 1710 р. прямим обов'язком хорунжого якраз і визначалось «носіння прапорця полкового»⁵². Утім, коло функціональних обов'язків полкових старшин цього рангу було значно ширшим і переважно фокусувалось на виконанні різноманітних доручень полковника, що так чи інакше перегукувались із діяльністю осавулів. Скажімо, взимку 1723 р. гетьманський уряд доручив полтавському полковому хорунжому Михайлу Руденку провести розслідування справи щодо усунення будищанського сотника Дмитра Колачинського з уряду наказним

⁴⁸ ІР НБУВ, ф. І, № 54335: Видение полкового города Полтави... сего 1732 года юля 16, арк. 1.

⁴⁹ Універсали Павла Полуботка... – С. 278.

⁵⁰ Там само. – С. 360.

⁵¹ Див.: Старченко Н. Умоцovanі-прокуратори-приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – Вип. 1. – К., 2002. – С. 111-112.

⁵² Універсали Павла Полуботка... – С. 550.

полтавським полковником Григорієм Буцьким (уряд повного полковника на той час був вакантним), а заодно, аби він й «розискал подлинно, если чинится какое от пана Буцкого домов покойного пана Черняка (покійного полтавського полковника. – В.Г.) преслідуваніє»⁵³.

Доволі часто полкові хорунжі призначалися наказними полковниками. Причому спостереження за такими практиками дозволяє стверджувати, що хорунжих призначали наказними полковниками зазвичай не для управління полком за відсутності в ньому повного полковника, а для командування частиною полку в поході. Наприклад, гетьман Полуботок універсалом від 30 березня 1723 р. призначив наказним полковником чернігівським полкового хорунжого Марка Чечеля і вручив йому «звірхнійшую коменду» над сотнями полку, «к ділу каналному в Ладугу ординованим»⁵⁴. Аналогічним чином очільником над сотнями Полтавського полку, відправленими в Ладозький похід («на каналную работу до Ладуги слідуют»), був призначений полтавський полковий хорунжий Михайло Руденко, про що повідомлялося у подорожньому листі гетьмана Полуботка полковим комісарам від 28 лютого 1723 р.⁵⁵.

Варто також зауважити, що на початках становлення військово-адміністративної структури Гетьманату зустрічаються згадки про наявність не одного, а двох полкових хорунжих, один з яких був «першим»⁵⁶, тобто старшим. Старший хорунжий, як припускає Вадим Дядиченко, був охоронцем великого полкового прапора – «хоругви» чи «корогви». Під наглядом молодшого хорунжого перебував малий полковий прапор – «значок»⁵⁷. У документах кінця XVII – першої половини XVIII ст. подібні факти зустрічаються вкрай рідко, що, можливо, свідчить про відмову від такої практики. Утім, компут Полтавського полку, складений 1719 р., фіксує наявність двох полкових осавулів і двох полкових хорунжих⁵⁸. А в гетьманування Кирила Розумовського інститут другого полкового хорунжого міцно закріплюється в полковій старшинській номенклатурі й у списках полкової старшини Гетьманату, складених у квітні 1751 р. У переліку старшин усіх полків обов'язково присутні два полкові хорунжі і два полкові осавули⁵⁹.

Як уже зауважувалось, у першій чверті XVIII ст. в переписних книгах окремих полків надibuємо згадки про «праперщиків полкових», що вочевидь є аналогом генерального бунчужного на полковому рівні. Зокрема, в компуті Миргородського полку 1723 р. міститься згадка про «праперщика полкового Софрона Семенова»⁶⁰. Дослідниця компуту Миргородського полку Ганна

⁵³ Там само. – С. 275.

⁵⁴ Там само. – С. 321-322.

⁵⁵ Там само. – С. 290.

⁵⁶ ІР НБУВ, ф. II, № 15408, арк. 2-3.

⁵⁷ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... – С. 233.

⁵⁸ ІР НБУВ, ф. I, № 54480: Компут всего полку Полтавского... року 1719, арк. 2.

⁵⁹ Там само. – № 57325-57343, арк. 45-106.

⁶⁰ ІР НБУВ, ф. I, № 54479: Компут всего полку Миргородского старшины полковой, значкового полкового товариства, старшины сотенной, атаманов и рядовых козаков... року 1723, арк. 6 зв.

Швидько, звернувши увагу на нехарактерне для тогочасної української мовної практики ім'я миргородського полкового прапорщика «Софрон», а також відмітивши той факт, що «в той час козацької старшини такого чину («прапорщик») не існувало», висловила припущення, що Софрон Семенов, можливо, був «військовий представник від Малоросійської колегії в Миргородському полку»⁶¹.

Утім, здається, це не відповідає дійсності. Насамперед звернемо увагу на той факт, що в компутах і переписах 1720-х рр. зустрічається згадка про полкових прапорщиків (або «праперщиків») серед полкової старшини деяких полків. Зокрема, якщо проаналізувати склад підписантів Коломацьких чолобитних 1723 р.⁶², то можна помітити, що в Гадяцькому, Прилуцькому полках були свої прапорщики (відповідно, Федір Цуцкай і Іван Семенович)⁶³. Трохи згодом присутність таких урядників серед полкової старшини фіксується в матеріалах Генерального слідства про маєтності 1729–1730 рр., зокрема, в матеріалах опису Ніжинського полку в числі старшин, на ранг яких не було виділено жодного двору, був указаний і «прапорщик полковий»⁶⁴.

Якщо ж вести мову конкретно про миргородського полкового прапорщика з нехарактерним іменем Софрон, то, по-перше, можна пригадати численні випадки заміни в канцелярських текстах українських імен і прізвищ російськими аналогами. Врешті, не надто питома українським виглядає в списку старшини Миргородського полку ім'я полкового хорунжого «Александр Яралій» чи полкового товариша «Николая Леонтиевича»⁶⁵. А, по-друге, що ще важливіше, в списках козаків Миргородського полку, які в 1718 р. склали присягу царевичу Петру Петровичу як спадкоємцю російського престолу, зустрічаємо згадку про Супруна Семеновича як товариша дворянського куреня миргородського полковника⁶⁶. Упорядники цього видання Д. Вирський і Р. Москаленко, а також В. Кривошея ідентифікують дворянина Супруна Семеновича саме як Софрона Семенова – полкового прапорщика і полкового хорунжого в 1723–1732 рр.⁶⁷.

Крім того, в згаданому присяжному списку 1718 р. серед полкової старшини зафіксовано двох хорунжих – Івана Черкеса й Олександра Яралія⁶⁸, натомість в компуті 1723 р. – одного полкового хорунжого (Івана Черкеса) й одного «праперщика» (Софрона Семенова). Відтак, можемо логічно припустити, що тут маємо справу лише зі зміною назви уряду, до того ж тимчасової, оскільки вже з кінця 1720-х рр. згадок про прапорщиків серед полкової старшини не знаходимо. Таким можливе побутування паралельної назви, адже, скажімо, під

⁶¹ Швидько Г.К. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 року. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 9.

⁶² Про самі чолобитні див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С. 151-152.

⁶³ Універсали Павла Полуботка... – С. 621.

⁶⁴ Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка 1729–1730 г. / Под ред. Н.П. Василенко. – Чернигов, 1901. – С. 76.

⁶⁵ Присяга Миргородського полку 1718 року. – С. 32.

⁶⁶ Там само. – С. 33.

⁶⁷ Там само. – С. 40; Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини... – С. 649.

⁶⁸ Присяга Миргородського полку 1718 року. – С. 32.

Коломацькими чолобитними, підписаними старшиною 1 жовтня все того ж 1723 р., Супрун Семенович згаданий уже як полковий хорунжий: «Во место Ивана Черкеса и Супруна Семеновича, хоружих полковых миргородских»⁶⁹. До слова, під тими ж чолобитними серед полкової старшини Стародубського полку стоїть підпис Федора Данченка, титулованого екзотичним званням «хорунжий значковий»⁷⁰.

У матеріалах Генерального слідства про маєтності 1729–1730 рр. згадується ще один уряд полкової старшини, який, як і прапорщик, надовго не закріпився – «подасаул полковий»⁷¹. Цілком імовірно, що тут ідеться про іншу назву «другого полкового осавула». Надалі і прапорщик, і підосавул, і значковий хорунжий не закріпились як сталі уряди в діловодній практиці Гетьманату. На їх позначення зазвичай використовували назви хорунжого або другого хорунжого та, відповідно, осавула або другого осавула.

Порівняльний аналіз списків козацької старшини полкового рівня дозволяє говорити про існування практик їхнього поступового просування полковою службовою драбиною. Так, скажімо, якщо порівняти компути Полтавського полку 1719 р. та 1732 р., то неважко помітити, що Лаврентій Никитович перш ніж посісти в 1732 р. уряд полкового обозного Полтавського полку, більше десятка років обіймав посаду полкового осавула. Теж саме можна сказати і про другого полкового осавула Михайла Руденка, який перед тим був першим полковим хорунжим. А його колега, другий полковий хорунжий в 1719 р. Павло Герасимович, по звільненні Руденком уряду першого хорунжого перемістився на його місце⁷². Андрій Руновський після навчання в Києво-Могилянській академії і перед тим, як у 1731 р. посісти уряд полкового писаря в Полтаві, упродовж чотирьох років служив канцеляристом у Генеральній військовій канцелярії і Генеральному військовому суді⁷³. Водночас ціла низка старшин – Антон Кованька, Тимофій Слуцький, Іван Левенець, так само як і полтавський полковник Василь Кочубей, посіли уряди полкових старшин без належного досвіду адміністрування. Щоправда, стрімке кар'єрне зростання більшості з них можна пояснити тісними родинними зв'язками з колишніми полтавськими полковниками (Іван Левенець, Василь Кочубей), чи впливовими полтавськими старшинами (Антон Кованька). Лише службовий злет Тимофія Слуцького, сина священника, колишнього кінного козака с. Петрівці, який на початку 1739-х посів уряд полкового осавула, неможливо пояснити ані позицією роду, ані його особистими заслугами.

⁶⁹ Універсали Павла Полуботка... – С. 620.

⁷⁰ Там само. – С. 621.

⁷¹ Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. – С. 76.

⁷² ІР НБУВ, ф. І, № 54480: Компут всего полку Полтавского... року 1719, арк. 2; № 54335: Видение полкового города Полтавы... сего 1732 года юля 16, арк. 1.

⁷³ *Кривошея В.В.* Козацька старшина Гетьманщини. – С. 627.

Засади (не)вільної елекції при заміщенні вакансій полкової старшини

Первісно уряди полкової старшини, як і решти старшинських посад Війська Запорозького, були виборними. Але з часом, зі зміцненням повновладдя полковника, принцип виборності поступався місцем практиці призначення на уряд наказом очільника полку, яке, щоправда, все ж подавалось як винятково колективна воля старшини і товариства полку. Так, наприклад, білоцерківський полковник Антон Танський, вручаючи Симону Якименку в жовтні 1710 р. універсал на призначення полковим хорунжим, наголошував на тому, що того Якименка, «носящего наш прапорець полковий», «вся старшина полковая з атаманнею (и) товариство з панами сотниками [...] доброхотне совокупними гласи [...] избрали старшиною, и значного товарища полкового и заслужоного, вижей мененного Симона Якименка, за хоружого полку всему Білоцерковскому, при врученню корогви полковой»⁷⁴.

Принципово нову якість кадровій політиці російської влади в Гетьманаті надає царський указ «О выборе полковой старшины и не чинении обид простому народу» від 22 січня 1715 р.⁷⁵, який на законодавчому рівні ламав традицію ухвалення полковником одноосібних рішень у кадровій сфері, щоправда, при цьому не повертав товариству право вільної елекції. Офіційною мотивацією царського указу оголошувалося бажання навести лад у Гетьманаті та оборонити «козаків і посполитий люд» від зловживань полковників – типове на той час пояснення законодавчих ініціатив Петра I⁷⁶. Тож автори монаршого указу заявляли:

«Донесено Нам, Великому Государю, Нашому Царському Величеству, что в Малой Россіи полковники рейменту твоего во всякіе полковые уряды и сотники выбирают и утверждают по своей воли, не объявляя тебе, подданному Нашему, по своим страстям, из взятков, из которых вновь выбранных и учрежденных суть некоторые и подозрительны в верности и недостойные тех урядов, в чем на них есть и доношение, и что в полках рейменту твоего от полковников и от тех учрежденных от них старшин и сотников чинятся козакам и посполитому народу многие тягости в налогах и в взятках»⁷⁷.

Грунтуючись на усталеній владній ідеологемі, випрацюваній російською владою, що ототожнювала поняття вірності царському трону та справедливого урядування, монарх своїм указом від початку наказував гетьману негайно змістити зі старшинських урядів усіх тих осіб, «которые были в какой измене». Далі указ регламентував новий порядок заміщення старшинських вакансій полкового рівня та сотників. Отож відтепер наказувалось полковникам «впредь [...] в полковую старшину [...] собою не выбирать и не учреждать», і в разі появи відповідної вакансії в полку «учинить раду и советы с полковою

⁷⁴ Універсали Павла Полуботка. – С. 550.

⁷⁵ Источники малороссийской истории, собр. Д.Н. Бантышем-Каменским. – Ч. 2. – М., 1859. – С. 275-276.

⁷⁶ Ширше про це див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини... – С. 55-83.

⁷⁷ Источники малороссийской истории... – Ч. 2. – С. 275.

старшиною, и с сотниками, и на том совете и приговору общему назначить к тому уряду людей заслуженных и неподозрительных в верности, человека двух или трех», далі потрібно було представити кандидатів гетьману, аби вже той обрав із них найбільш вірного цареві⁷⁸.

Утім, закон так і не набув поширення і часто-густо порушувався або полковниками з мовчазної згоди гетьманів, або гетьманами, або самим царським урядом, представники якого нерідко призначали своїх клієнтів на старшинство в Гетьманат указами із Сенату, відверто нехтуючи всіма наявними формальними процедурами та ігноруючи думку не лише полкової і сотенної старшини, а й гетьманського уряду. Прикладом такого зневажання норм указу 1715 р., що-правда не на рівні центральної влади Російської держави, а її представниками на місцях, може слугувати історія призначення восени 1722 р. Павла Минецького ніжинським полковим писарем. Як впливає з тексту гетьманського універсалу про затвердження Минецького на уряді ніжинського полкового писаря від 2 листопада 1722 р., до свого призначення на полкову посаду претендент служив товаришем Генеральної військової канцелярії, а своєму входженню в число полкових старшин був зобов'язаний ніжинському полковнику графу Петру Петровичу Толстому і його відповідному «изволенію»⁷⁹ (цікаво, що буквально за рік ставлення Толстого до Минецького, який активно підтримує боротьбу Полуботка за збереження автономії Гетьманату і за це буде ув'язнений в Петербурзі, кардинально зміниться: полковник не лише всіляко заперечуватиме проти повернення Минецького на уряд полкового писаря, а й домагатиметься його відставки з уряду сотника Іваницької сотні Прилуцького полку⁸⁰).

В гетьманському універсалі 1722 р. «изволение» полковника формально було приправлене «согласієм старшини тамошней»⁸¹, хоч, як пам'ятаємо, указ 1715 р. встановлював обов'язкову «раду и совет с полковою старшиною», а ще вимагав представлення кількох альтернативних кандидатур. Тим не менше, таке порушення закону в кількох пунктах не зупинило наказного гетьмана Полуботка, аби той визнав дії ніжинського полковника законними, а до того ж угледів у Минецькому «годность и способность» до того уряду і своїм універсалом затвердив обрання креатури графа Толстого полковим старшиною. У Глухові Минецький «при резиденції гетманской [...] по обикновенію надлежащую на вірность імператорскому всепресвітліишему величеству в церкві виконал присягу» і після цього отримав від гетьманського уряду відповідний універсал на той полковий уряд. Оповідуючи ніжинську старшину та товариство про призначення, Полуботок вимагав від них щодо Минецького відповідного «пошанованя и репутации [...] яко полковой особи», а від новопоставленого старшини, відповідно, «теж взаємне з старшиною и со всяким обходително и

⁷⁸ Там же. – Ч. 2. – С. 275-276.

⁷⁹ Універсали Павла Полуботка. – С. 184.

⁸⁰ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 3: Прилуцкий полк. – С. 307.

⁸¹ Універсали Павла Полуботка. – С. 184.

людско поступаючи, повинен будет в своем писарском званні вірно и радительно справоватися»⁸².

Утім, траплялися випадки, коли й на початку 1720-х рр. відбувалося проведення повноцінних виборів полкової старшини. Щоправда, вони стосуються Полтавського полку, а там, як уже зауважувалося, право вільної елекції затрималось у повсякденних політичних практиках найдовше. Скажімо, 30 січня 1723 р. наказний гетьман Павло Полуботок, спільно з генеральним писарем Семеном Савичем, генеральним осавулом Василем Жураківським і генеральним бунчужним Яковом Лизогубом, видали універсал про затвердження колишнього полтавського полкового осавула Лаврентія Микитовича полтавським полковим обозним. З тексту універсалу довідуємось, що вибори полкового обозного були zorganizовані полтавським полковником Іваном Черняком «за согласним всей старшины и товариства, на каналном ділі з ним будучих» (тобто під час так званого Ладозького походу, куди за наказом Петра I виряджались козацькі полки для участі в будівництві Ладозького каналу⁸³). Більше того, на полковий уряд Микитович був «вотами избраниєм». І вже після цього полковник Черняк «листом открытым» представив кандидатуру нового полкового обозного на затвердження гетьманського уряду⁸⁴. Попри порушення указу Петра I від 1715 р. про представлення на затвердження гетьмана кількох кандидатур, наказний гетьман не побачив жодних перепон на шляху Микитовича до влади і, «зважаючи, дабы болш той уряд обозничества в полку Полтавском, особливо под нынешное тревожное время, в вакансі не зоставал, яко велілисмо пану Никитовичу за согласієм и сношенієм з его милостю господином брегадиром Веляминовим, тут в Глухові, при резиденції гетманской належашую на вірность его імператорскому пресвітлому величеству виконати в церкві присягу». Після чого з Генеральної військової канцелярії старшині було видано універсал «в конфірмацію того обознического ураду»⁸⁵.

Недотримання Полуботком засад альтернативності кандидатів на заміщення посади полтавського полкового обозного в січні 1723 р. можна було б розцінити як виняток і списати на згадані в гетьманському універсалі екстраординарні обставини виборів, проведених в умовах далекого Ладозького походу, якби не наступні дії наказного гетьмана навесні цього ж року. Отож, 5 квітня 1723 р. Павло Полуботок розіслав у всі полки Гетьманату листи з наказом підібрати кандидатури на порожні вакансії «старшины полковой и сотников», якщо такі є (а в преамбулі документу гетьман констатував: «небезызвестно нам есть, что в многих полках рейменту гетманского» вони такі є). Адже «на сих місцах наказній старшина и сотники зостаючіє не могут по надлежателству правление и порядков в приключаяючихся нынешних частих походах содержать», через що у полкових і сотенних справах і виконанні доручень вищої влади демонструється

⁸² Там само.

⁸³ Радакова Е. Українські козаки на Ладозьким каналі // Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка: Т. XII. – Львів, 1896. – Кн. IV. – С. 1–20.

⁸⁴ Універсали Павла Полуботка. – С. 245.

⁸⁵ Там само.

неналежне «старане». Підбір претендентів мав відбутися «по согласію старшини полкової и товариства, хто будет по волі их им угоден», причому, що цікаво, «одного в кандидати на каждый порожний уряд»⁸⁶.

Чи залежала ротація полкової старшини безпосередньо від змін на найвищому щаблі полкової влади? Однозначну й універсальну для всіх періодів існування козацької державності відповідь дати складно. Адже в одних випадках при зміні полковника переобирався чи не увесь склад полкової старшини, в інших – така ротація не спостерігалась. Особливо докорінно склад полкової старшини оновлювався, коли перевибори полковника проходили в умовах гострої боротьби за владу ворогуючих старшинських партій чи родинних кланів, тоді перемога одних неминуче оберталася масштабною поразкою інших.

Загальні вимоги до претендентів на уряди полкової старшини, як впливає з наказу гетьмана Полуботка від 5 квітня 1723 р., полягали в тому, аби кандидати були «з умних и добросовісних, и вірности не подозрителних, також з заслужених и писменних людей»⁸⁷.

Ведучи ж мову про стратегії службових зростань полкових старшин, варто зупинитись на декількох обставинах. Якщо аналізувати персональний склад миргородської полкової старшини в 1718 р., то помічаємо, що, наприклад, Василь Родзянка перед тим, як у 1710 р. посісти важливий уряд полкового обозного, упродовж 1704–1710 рр. був сотником Хорольської сотні. На полковому обозництві Родзянка зоставався до самої смерті (1732). Полковий суддя в 1715–1734 рр. Матвій Остроградський раніше урядував у Говтнянській сотні: з 1687 р. як городовий отаман, а з 1691 – сотник. Попередню службу решти полкових старшин встановити не вдалося, але можна припустити, що вони не мали досвіду сотникування. Цілком імовірно, що вони, як і полковий хорунжий Олександр Яралій, перед тим, як увійти до складу полкової старшини, носили почесне звання значкових товаришів⁸⁸. У 1732 р. з усього складу полкової старшини залишився лише обозний Василь Родзянка (помре трохи пізніше – в тому ж 1732). На уряді першого полкового осавула бачимо Семена Галагана, другого – Антона Волевача. І якщо попередня служба Галагана невідома, то Волевач перед осавульством не менше десяти літ сотникував у Потоках. Хорунжі Олександр Лагода і Супрун Семенович, як і їхні попередники в 1718 р., адміністративних посад раніше не обіймали. Лагода як син полкового осавула Василя Лагоди, вочевидь, ходив у значкових товаришах, а Семенович устиг послужити «дворянином» миргородського полковника, що, скоріш за все, і стало перепусткою на службу полковим старшиною⁸⁹.

Зважаючи на той факт, що впродовж другої половини XVII – початку XVIII ст. чи не класичним прикладом розвитку військової демократії в Гетьманаті (зокрема у царині побутування засад вільної елекції козацької старшини)

⁸⁶ Там само. – С. 330.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Присяга Миргородського полку 1718 року. – С. 32.

⁸⁹ Присяга Миргородського полку 1732 року. – С. 19-20.

є Полтавський полк⁹⁰, унікальною для реконструкції службових переміщень полкової старшини документальною збіркою є судові декрети Полтавського полкового суду⁹¹. Адже, хоч специфіка організації судочинства полкового рівня не передбачала обов'язкової присутності всіх без винятку полкових старшин, представлений у судових справах перелік старшин насправді є ширшим, ніж реєстр, встановлений у ході копіткої дослідницької роботи Дж. Гаєцьким⁹².

Отож зі знайдених у судових справах семи старшин, які впродовж 1664–1680 рр. обіймали уряд полтавського полкового обозного (Михайло Денисенко, Олекса Андрієвич, Микита Андрієвич, Петро Мисенко, Артем Донець, Артем Василевич, Гаврило Барабаш й Андрій Лучченко), лише щодо трьох осіб вдалося встановити їхню попередню службу. Так, Петро Мисенко перед тим, як у 1671 р. посів уряд обозного, в 1669 р. був полковим суддею. А полтавський обозний у 1677–1678 рр. Гаврило Барабаш упродовж 1674 – січня 1675 р. посідав уряд полкового судді. Полковий осавул у 1669 р. Юрко Туболец у наступні два роки обіймав посаду полтавського полкового судді. А полковий суддя в 1676–1678 і 1680–1681 рр. Кость Кублицький у 1689 р. значиться як полковий обозний. Ще один полковий обозний Полтавського полку в 1673 р. Артем Донець (не виключаємо, що пізніше в документах він був позначеним також обозним «Артемом Василевичем») упродовж січня–березня 1668 р. був городовим отаманом Полтави. Так само й полтавський осавул у 1670–1671 рр. Іван Браїло упродовж 1665–1666 рр. був городовим отаманом.

Загалом варто зазначити, що уряд городового отамана полкового центру для багатьох полтавських старшин був не лише вдалим стартовим майданчиком для подальшого службового зростання, а й гідним місцем для почесної відставки. Зокрема, крім згаданих Донця і Браїла, городовими отаманами впродовж 60–70-х рр. XVII ст. були колишні полковники Дем'ян Гуджол і Кирик Пушкаренко (син відомого полтавського полковника Мартина Пушкаря і зять полтавського полковника Григорія Витязенка⁹³), а також полковий суддя Клим Черноушенко. До слова, як Черноушенко, так і Гуджол, мали найбільший досвід урядування на різних полкових посадах. Так, зокрема, Дем'ян Гуджол з липня 1666 р. по січень 1668 р. був полтавським городовим отаманом, із січня по грудень 1668-го – наказним полковником, із березня по травень 1668-го – знову городовим отаманом, із червня 1672-го по травень 1674-го – полковником, із січня 1676-го по лютий 1677-го – знову городовим отаманом, із жовтня 1678-го по лютий

⁹⁰ Ширше про цей аспект див.: *Горобець В. М.* Полковник Війська Запорозького: право вільної елекції в світлі козацьких традицій, розпорядчих приписів і політичних. – С. 88-125.

⁹¹ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып. I: Справы поточные 1664–1671 годов / Редакция и примечания В.Л. Модзалевского. – Чернигов, 1912; Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып. II: Справы вечистые 1664–1671 годов / Редакция и примечания В.Л. Модзалевского. – Чернигов, 1912.

⁹² Див.: *Gajecy G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. – Vol. 1–2. – Cambridge, Mass., 1978.

⁹³ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып. II. – С. 3.

1680-ого – полковим суддею⁹⁴. У Кліма Черноушенка послужний список був дещо скромніший у порівнянні з Гуджолом, але проте й він упродовж восьми років також зумів по декілька разів побувати на різних полкових урядах. Зокрема, упродовж 1666–1668 рр. Клим обіймав уряд полкового судді, з вересня 1668-го по квітень 1670-го був полтавським городовим отаманом, упродовж 1672-го – знову полковим суддею, з березня 1673 до 1674-го – знову городовим отаманом.

З початком XVIII ст. перевибори старшини, навіть у Полтавському полку, стають значно рідшими, а разом із цим зникають приклади й стрімких кадрових переміщень у складі старшинської корпорації полкового рівня. Тим не менше, скажімо, з числа зафіксованих ревізією Полтавського полку 1719 р. шести полкових старшин – Кліма Нащинського, Григорія Богаєвського, Лаврентія Никитовича, Михайла Руденка і Павла Герасимовича (уряд судді після смерті роком раніше Петра Кованьки був вакантним) – можна з впевненістю сказати, що багаторічний полковий обозний Нащинський (1709–1722) (син полтавського протопопа й онук полтавського полковника Івана Іскри по материнській лінії) перед тим, як очолити полкову артилерію, певний час був полковим осавулом (очолював полкову артилерію до самої своєї смерті в 1722 р.⁹⁵). Богаєвський, перед тим, як обійняти посаду полкового писаря, фігурує як значковий товариш. Хорунжий Полтавського полку в 1713–1727 рр. Руденко у 1708–1713 рр. був осавулом полкової артилерії⁹⁶. В решти старшин якогось зв'язку з попередньою старшинською службою виявити не пощастило.

Зауважені при аналізі службових переміщень у Полтавському полку тенденції фіксуються, хоч можливо і не так яскраво, в інших полках Гетьманату. Скажімо, полковий обозний Київського полку в 1694–1701 рр. Трохим Підтерєб досвіду старшинування впродовж 1669–1671 рр. набирався на уряді полкового осавула. Аналогічну картину спостерігаємо і у випадку з полковим обозним у 1706–1712 рр. Яковом Барановським, який упродовж 1689–1696 рр. виконував повноваження осавула. У наступні роки аналогічний шлях по службі пройшов Федір Ханенко, котрий після одинадцятилітнього осавульства (1711–1722) впродовж наступних п'ятнадцяти літ обіймав уряд полкового обозного (1722–1737). Як очевидне кар'єрне зростання можна розцінювати і переміщення полкового осавула в 1709–1712 рр. Іллі Жили на уряд полкового судді (1712–1723). Натомість записаний під 1691 р. як київський осавул Роман Жила перед тим, у 1670–1682 рр., виконував обов'язки полкового судді⁹⁷. Відтак, осавульство цього Жили було пониженням у неофіційному табелі про козацькі ранги.

Аналогічну тенденцію подеколи спостерігаємо і в Ніжинському полку, де, наприклад, Гнат Парпур у 1669–1672 рр. значиться як полковий осавул, а під 1692 р. – хорунжий, або ніжинський полковник у 1674–1677 рр. Марко Борсук

⁹⁴ Див.: *Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века.* – Вып. I; *Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века.* – Вып. II.

⁹⁵ *Універсали Павла Полуботка...* – С. 185.

⁹⁶ *Кривошея В. В.* *Козацька старшина Гетьманщини...* – С. 536, 626.

⁹⁷ Там само. – С. 347.

упродовж 1688–1693 рр. обіймає уряд полкового судді⁹⁸. Утім, традиційніші все ж переміщення полкових старшин на статусно вищі уряди. Саме такий службовий ріст спостерігаємо, зокрема, у службовій біографії Яреми Непрака, який після обозництва у першій половині-середині 1680-х у 1687 р. перемістився (хоч і ненадовго) на уряд ніжинського полковника. Василь Ігуменський, який посідав уряд хорунжого у 1672–1678 рр., упродовж 1691–1694 рр. був полковим суддею. Дмитро Максимович і Василь Кулаковський перемістилися з писарства на уряд судді, відповідно у 1682 та 1690 рр. і 1739–1746 та 1746–1769 рр. Іван Величковський своєю багатолітньою службою на уряді полкового хорунжого – 1713–1731 рр. – заслужив переміщення відразу на посаду полкового обозного (1731–1738). Натомість Мойсей Левицький і Леонтій Грановський стали чи не зразковими прикладами кар'єрного полкового старшинства. Так, перший з них поспідовно пройшов уряди хорунжого (1711–1718), осавула (1718) та судді (1720–1734), а другий – писаря (1726–1734), судді (1734–1746) та обозного (1746–1752)⁹⁹.

На прикладі Чернігівського полку напевно можна говорити про вже «традиційний» тренд службового зростання від осавульства до обозництва у випадках з Ничипором Величковським (відповідно 1672–1674 та 1681–1690 рр.) і Миколою Грембецьким (1696–1699, 1699–1710). Спочатку полковий осавул, а згодом суддя в другій половині 1660-х, Іван Самойлович у січні ненадовго став чернігівським полковником, а згодом генеральним суддею (1669–1672) і, врешті, – гетьманом (1672–1686)¹⁰⁰.

Демонструючи можливі стратегії службового зростання представників полкової старшинської корпорації, важливо наголосити, що для переважної більшості полкових старшин Гетьманату реконструювати попередній послужний список не вдається через брак відповідних джерел.

Повертаючись же до часів, коли такі службові переміщення не були рідкістю, тобто в другу половину XVII ст., варто звернути увагу на окремішнє становище уряду писаря серед усієї старшинської номенклатури полкового рівня. Зазвичай, посада полкового писаря виглядає як цілком безперспективна щодо можливостей подальшого службового зростання. Не лише на прикладі Полтавського полку, а й беручи до уваги решту полків Гетьманату, практично неможливо простежити попередні кар'єрні траєкторії полкових писарів. Традиційно вони перед тим, як увійти до складу полкової старшини, служили у військових чи судових канцеляріях, і лише в поодиноких випадках – сотниками. Дуже мало кому вдавалось конвертувати своє перебування на писарстві в подальше просування службовою драбиною Гетьманату. Хоч і яскравих винятків із цього правила також не бракувало. Годі згадати, що майбутній гетьман Лівобережжя Іван Скоропадський своє поступове сходження на вершину політичної влади Гетьманату розпочинав як полковий писар Чернігівського полку, причому тривало це писарство аж 15 років – з 1674-го по 1689-ий. Майбутньому

⁹⁸ Там само. – С. 48-50.

⁹⁹ Там само. – С. 48.

¹⁰⁰ Там само. – С. 65, 637.

генеральному хорунжому й переяславському полковнику Леонтію Полуботку було достатньо й двох років (1666–1668) служби на уряді полкового писаря все того ж, Чернігівського, полку, аби вже звідти, через посаду сотника, стрімко увійти до складу вищої козацької старшини. Приблизно ж стільки – з 1660-го по 1661-ий – очолював полкову канцелярію в Чернігові й майбутній генеральний писар Карпо Мокрієвич. Видається, що Чернігівський полк становив поодинокий виняток, в решті полків Гетьманату подібних прикладів настільки успішного писарства не спостерігаємо, хоч, як уже відзначалося раніше, ніжинські полкові писарі Дмитро Максимович і Василь Кулаковський зуміли з часом переміститися на уряд полкового судді, а Леонтій Грановський – навіть обозного.

Докорінних змін ситуація зазнає в часи гетьманування Кирила Розумовського, коли загальна тенденція до посилення бюрократизації державного життя призводить до підвищення ролі й писарів, які виступали «головними бюрократизаторами». Тож, якщо проаналізувати іменний список козацької старшини 1751 р., то неважко помітити акумулювання в цей час у писарстві неабиякого службового авансу. Наслідком цієї тенденції було те, що в Полтавському, Стародубському і Прилуцькому полках уряди полкових обозних посідали старшини «з полкових писарів»¹⁰¹. У інших полках колишні полкові і судові писарі та канцеляристи, хоч і не посідали найвищих полкових посад (скажімо, обозного), але були масово представлені на інших полкових урядах. Зокрема, в Стародубському полку, крім колишнього писаря, що посів уряд обозного, з канцеляристів прийшли полкові писар і хорунжий, із судових писарів – хорунжий¹⁰². Так само і в Полтавському полку три полкових старшини – обозний, суддя і писар – перед тим служили в канцеляріях. У Прилуцькому полку, крім уряду обозного, колишні військові канцеляристи обійняли посади писаря, двох осавулів і першого хорунжого¹⁰³. У Переяславському – судді, писаря, хорунжого¹⁰⁴. У Гадяцькому – судді, писаря, осавула, хорунжого¹⁰⁵. В Ніжинському – судді, писаря, двох осавулів, хорунжого¹⁰⁶. У Чернігівському – писаря й осавула¹⁰⁷. Лише в Київському полку корпорація військових канцеляристів була представлена однією особою – полковим писарем¹⁰⁸. А в Миргородському і Лубенському полках – взагалі жодним¹⁰⁹, щоправда, в полковій структурі Миргорода на весну 1751 р. залишались вакантними аж три із семи посад, у Лубнах – дві, відтак, існувала можливість привести ситуацію в цих полках у відповідність із загальним тогочасним трендом адміністрування.

Загалом же, аналізуючи стратегії службового зростання полкових старшин у середині XVIII ст., варто наголосити на декількох тенденціях. Насамперед

¹⁰¹ ІР НБУВ, ф. І, № 57325-57343, арк. 75, 80, 89 зв.

¹⁰² Там само. – Арк. 80.

¹⁰³ Там само. – Арк. 75.

¹⁰⁴ Там само. – Арк. 67.

¹⁰⁵ Там само. – Арк. 62.

¹⁰⁶ Там само. – Арк. 96.

¹⁰⁷ Там само. – Арк. 101.

¹⁰⁸ Там само. – Арк. 57.

¹⁰⁹ Там само. – Арк. 45, 50.

впадає в око той факт, що найчисельнішу групу полкової старшини формували колишні військові канцеляристи, яких у всіх полках Гетьманату назбиралось аж 21 особа. Якщо ж до них додати ще й чотири колишніх полкових і судових писарів, то група вихідців із канцелярій становитиме 25 осіб. Другу за чисельністю групу складала значкові товариші, яких назбиралось 16 осіб. Щоправда, якщо колишні писарі і військові канцеляристи переважно обійняли посади полкових обозних, суддів і писарів, то значкові товариші могли претендувати винятково на нижчі полкові уряди – хорунжих (10 осіб) та осавулів (6 осіб).

Тринадцять полкових старшин виявились вихідцями «із системи», тобто перед тим служили на нижчих полкових посадах. Якщо проаналізувати стратегії службового зростання цієї групи старшин, то можна помітити, що найбільш популярним службовим переміщенням був перехід полкових суддів на полкових обозних, хорунжих – на осавулів (зафіксовано по три таких випадки). Двічі фіксуємо переміщення писарів на суддівський уряд й один раз – хорунжого на суддівство.

З-посеред інших полкових старшин 12 осіб представляли корпорацію колишніх сотників, ще троє – бунчукового товариства. В решти ж полкових старшин у попередньому послужному списку записи були або зовсім відсутні, або туди було вписано доволі екзотичні служби. Так, зокрема, двоє з полкових старшин Миргородського полку як попередні заслуги вказали те, що вони були синами полкового осавула¹¹⁰ (насправді синів полкової старшини чи сотників було набагато більше, але решта, крім цієї «заслуги», мала ще й служби в різних канцеляріях чи званні значкових товаришів), ще один зі старшин того ж полку був вписаний як такий, що «не мав патента». Хорунжий Ніжинського полку на старшинство прийшов із запорозьких отаманів¹¹¹. А ось попередня служба полкового судді Чернігівського полку Тимофія Сенюти жодного стосунку ані до адміністрації Гетьманату, ані до військової служби загалом, відношення не мала – «з переводчиков разных языков»¹¹². Не менш екзотично виглядав і послужний список хорунжого Гадяцького полку Петра Клецунова – «з лакеев Высочайшего ЕИВ двора»¹¹³. Попередньою службою полкового хорунжого Київського полку була служба «хорунжества бывшего лантмилицкого Путивльського полку»¹¹⁴.

Як бачимо, «випадкові» в Гетьманаті люди далеко не завжди претендували на нижчі посади полкових хорунжих. Окремим із них, як, скажімо, згаданому перед цим Сенюті, вдавалося відразу ж посісти уряд судді. Цілком прогнозовано бунчукові товариші претендували на уряди вищої полкової старшини. Так вихідцем із бунчукового товариства був прилуцький полковий суддя, київський писар і гадяцький осавул¹¹⁵. Найбільш родовиті відразу перебирали до своїх рук

¹¹⁰ Там само. – Арк. 45.

¹¹¹ Там само. – Арк. 96.

¹¹² Там само. – Арк. 101.

¹¹³ Там само. – Арк. 62 зв.

¹¹⁴ Там само. – Арк. 57.

¹¹⁵ Там само. – Арк. 57, 62, 75.

полковницький пернач, як, наприклад, Семен Кочубей у Ніжині чи Андрій Горленко в Полтаві¹¹⁶.

Цікаво, що представлені серед полкових старшин колишні сотники у своїй більшості посідали «вищі» полкові посади. Так, четверо полкових обозних вказали саме сотенні уряди як свою попередню службу. Також на початку своєї кар'єри сотникували двоє полкових суддів і один писар. І лише троє колишніх сотників розпочали службу на полковому рівні з посідання посад хорунжих.

Шукаючи відповіді на питання, наскільки перспективною для подальшого службового зростання була служба на полкових старшинських урядах, звернімо увагу на персональний склад полковницької корпорації на початку 1751 р. З дев'яти полковників (уряд миргородського полковника був вакантним) лише переяславський полковник Семен Сулима був вихідцем із полкової старшини (перед посіданням полковництва служив полковим обозним)¹¹⁷, у решти ж шлях на вершину полкової старшинської ієрархії був більш стрімким або ж звивистим. Так, полковники ніжинський і полтавський вказали як попередню службу місце бунчукових товаришів. Лубенський полковник Петро Апостол «в тот чин пожалован за службы отца его покойного гетмана»¹¹⁸. Прилуцький («полковничій син» Григорій Галаган) прийшов на полковництво «з наказних полковников», стародубський (Федір Максимович) – з порутчиків лейб-гвардійського Семеновського полку, гадяцький (Петро Галецький) – із сотників стародубських. Київський (Василь Капніст) був переведений з миргородського полковництва, а чернігівський (Іван Божич) – з ніжинського¹¹⁹.

У середині XVIII ст. у практику державного життя Гетьманату увійшло і так зване призначення старшин «на ваканс», тобто формування певного кадрового резерву козацької адміністрації. Згідно з матеріалами перепису 1751 р., у званні полкових суддів «на вакансі» перебувало двоє колишніх військових канцеляристів і сотник, а писаря – колишній військовий канцелярист¹²⁰.

Полкові старшини «до далшого указу»

З часом у практиках полкового урядування набуває поширення інститут так званого «наказничества», який прикладається як до уряду полковника, так і до урядів його помічників. Найбільше поширення «наказничество» набуває у випадках з урядом полковника. Наказних, тобто тимчасово виконуючих обов'язки, полковників призначає сам полковник чи гетьманська адміністрація або на час відсутності постійного урядовця в полку, або для керування частинами полку в поході, або ж після відсторонення повноправного полковника до нового обрання чи призначення. Під час переписів і ревізій прізвища наказної полкової старшини обов'язково записувались саме серед членів полкової старшинської корпорації.

¹¹⁶ Там само. – Арк. 89 зв., 96.

¹¹⁷ Там само. – Арк. 67.

¹¹⁸ Там само. – Арк. 50.

¹¹⁹ Там само. – Арк. 57, 75, 80, 101.

¹²⁰ Там само. – Арк. 112.

Виконувачами обов'язків наказного полковника здебільшого призначали сотників, причому переважно тих, які очолювали сотні в полкових центрах; рідше — полкову старшину; і ще рідше – генеральних старшин (осавулів, бунчужних чи хорунжих). Перебування на уряді наказного полковника часто-густо ставало своєрідним трампліном для переміщення на повне полковництво або ж засвідчувало впливовість того чи іншого старшини в середовищі певної козацької корпорації.

У практиках адміністрування першої половини XVIII ст. гетьман або царський уряд використовували інститут «наказничества» для того, аби, уникнувши номінування «повного» полковника, зберегти уряд вакантним для призначення на нього свого протеже чи передачі фактичного управління полковими справами іншим владним структурам (наприклад, комендантам російських гарнізонів, розквартированих у полкових центрах Лівобережжя)¹²¹.

Призначення на наказне полковництво, принаймні коли мова йшла про уповноваження старшини тимчасово посідати вакантний уряд полковника, формалізувалось відповідним гетьманським універсалом. Одним із прикладів саме такого документу слугує адресований старшині і товариству з поспільством Полтавського полку універсал наказного гетьмана Павла Полуботка від 3 листопада 1722 р. з оповіщенням про призначення полтавського полкового сотника Якова Черняка наказним полтавським полковником. Передісторія цього призначення полягала в тому, що попередній полковник Іван Черняк «по многой службі и працах своих в Войску роненных Божіим изволеніем при каналі Ладожском окончил живот свій»; ще за життя небіжчика, коли той із частиною полку йшов у похід, завідувати полковим урядом в ранзі наказного полковника було доручено полтавському полковому обозному Климу Нащинському, а коли той невдовзі помер, справи управління – за волею Івана Черняка – було передано сотнику Якову Черняку. Тож по смерті полтавського полковника гетьманський уряд, «того ради, аби без настоящего полководца и командіра в Полку тамошном в правленіи полкових діл и всяких обикновенных порядков непорядку якового и остановки не было», закріплював за Яковом Черняком уряд наказного полковника, «не переміняючи в том волі его небожчиковской»¹²². Цікаво, що ухвала наказного гетьмана і генеральної старшини з цього приводу, як довідуємось з «Журналу [...] насущних діл, в войсковой енеральной канцелярії приключаючихся...», була прийнята раніше, але її оприлюднення затримали (як з'ясувалося, через необхідність узгодження з президентом Малоросійської колегії), й це неабияк бентежило претендента на уряд. Так, у «Журналі» під 2 листопада 1722 р. читаємо: «О покойном полковнику полтавском Ивану Черняку, при каналі ладожском преставлшомся, а октоврія 20 дня в Полтаві погребенном, ответствовано, жичачи умершому вічного на небеси упокоенія, а ему, Якову Черняку, послан універсал, тое наказного полковництва в полку Полтавском правленіе ствержаючій. Виш писанный універсал удержан и не послан до

¹²¹ Ширше про це див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини... – С. 209-240.

¹²² Універсали Павла Полуботка... – С. 185.

совіту и согласія з малороссійской коллегією, о чом ему, Черняку, обявлено цедулою»¹²³.

За кілька днів, як можна дізнатися зі щоденника Генеральної військової канцелярії, універсал у Полтаву таки вислали¹²⁴. У ньому вказувалось, що уряд «полковництва наказного томошнього» полтавському сотнику Черняку передається «до далшого указу», при цьому гетьман «пилно приказував», аби «всяк з старшини и черні полку Полтавского, во всіх приключаячихся интересах, що колвек до правленія его по указу імператорского величества и по нашему до того конфермуючомуся веленію стягатися будет, надлежащее послушенство и поволность безсперечно свідчили»¹²⁵.

Нерідко справа не обмежувалася призначенням лише одного наказного полковника — їх могло бути два чи три (особливо, коли справа стосувалася розпорощення полку для участі у воєнних операціях зразу на декількох театрах бойових дій та, природно, керування полковою адміністрацією на місцях). Прикладом такої історії може слугувати випадок, що трапився наприкінці 1722 – початку 1723 р. у Полтавському полку. Як уже згадувалося, універсалом від 3 листопада 1722 р. наказний гетьман Павло Полуботок призначив наказним місцевим полковником полтавського полкового сотника Якова Черняка. А вже рівно за місяць, 3 грудня 1722 р., Полуботок видав ще один універсал, яким призначив полкового суддю Григорія Буцького ще одним наказним полковником. Потреба в такому кадровому рішенні була продиктована вимогою імператорського указу готуватися до нападу Кримської ханства й виступити в похід за першої ж вимоги. Зважаючи на це, наказний гетьман розпорядився, аби наказний полковник Яків Черняк «до оного походу с надлежащим прибором готовился», а тим часом «правленіє полкових всяких порядков» Павло Полуботок наказував «содержати» полковому судді Буцькому, як було написано в універсалі, «до избрания нового гетмана в Малой Россіи и в полку тамошнем господара»¹²⁶.

Як уже згадувалося, тренд щодо зростання ролі колегіальності в державному управлінні Російської імперії спочатку провокує появу в гетьманських універсалах на затвердження того чи іншого старшини полковником вимоги подальшого колегіального вирішення полковником усіх важливих справ спільно з полковими старшинами і сотниками¹²⁷, а наприкінці 1720-х років започатковується практика призначення такого собі «колективного полковника». Так, наприклад, коли на початку 1728 р. стародубського полковника Іллю Івановича Пашкова (підполковника російської армії) після кількох років урядування було звільнено з посади через численні скарги на його хабарництво й інші службові зловживання, то «на правленіє наказного стародубского полковничества» був виданий універсал одночасно кільком старшинам: Афанасію Єсимовському,

¹²³ Там само. – С. 413-414.

¹²⁴ Там само. – С. 414.

¹²⁵ Там само. – С. 185.

¹²⁶ Там само. – С. 205.

¹²⁷ Там само. – С. 185, 205.

Семену Галецькому і Степану Максимовичу, яким «тамошня старшина во всем» мала бути «послушна». Такий стан заміщення уряду стародубського наказного полковника зберігався впродовж трьох наступних років. Водночас практику призначення «колективного наказного полковника» почали впроваджувати і в Чернігівському, і в Переяславському, і Гадяцькому полках¹²⁸.

«Респект войсковый» за справну полкову службу

За свою службу на полкових урядах старшини отримували хто більшу, хто меншу винагороду. Прикметно, що розміри цієї винагороди залежали не лише від місця розташування певної номенклатури в службовій ієрархії полку, але й місця несення служби, а також особистої наближеності конкретного старшини до полковника чи гетьмана. Скажімо, у Чернігівському полку на уряди полкових обозного, двох асаулів і двох хорунжих взагалі не було виділено жодного двору. Так само й у Ніжинському полку «на уряди нижей слідующим старшині полковой и сотникам жадних маестностей не имеется: обозному полковому; судіи полковому; асаулові полковому; подасаулому полковому; прапорщику полковому»¹²⁹. А тим часом полковий хорунжий Білоцерківського полку Симон Якименко, який перед своїм призначенням на цей уряд служив у Війську Запорозькому у статусі «значного товариша полкового и заслужоного», разом із врученням йому полкової корогви «респектом заслуг его» був обдарований полковником Антоном Танським селом Устимівкою «в подданство з людми, и з всім приналежащим по надлежательству»¹³⁰. Стародубський полковий хорунжий Федір Скоробагатий у червні 1708 р. отримав від стародубського полковника Івана Скоропадського універсал на село Манюки в Топальській сотні Стародубського полку, в якому наказувалося тяглим мешканцям села «прогони и всякіє работизни отбувати ку вспартю его господарства»¹³¹. А перед тим, як довідемося з тексту універсалу, старшина володів у тій же сотні селом Чупковичами. У травні 1717 р. чернігівський полковник Павло Полуботок, «респектуючи на знатніє в полку Черніговском, а барзій на уряді асаульства полкового працює пана Федора Лисенка, асаула нашого полкового, заслуги, до которих и впрод оного заохочаючи, определилисмо ему во владеніє в сотні Киселювской, в селі Киселювці, до належитого послушенства людей посполитих»¹³². А вже перебуваючи на уряді наказного гетьмана, Полуботок у квітні 1723 р. на прохання ніжинського полкового судді Романа Лазаровича за його «з давних часов знатные труды и працы войсковые» надав «во владеніє ему» село Бугринівку. Як видно з тексту універсалу, маєтність була надана полковому старшині «до волі и диспозиції совершеного гетмана», тобто як рангова

¹²⁸ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 1: Стародубский полк. – К., 1889. – С. 51.

¹²⁹ Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка... – С. 76.

¹³⁰ Універсали Павла Полуботка... – С. 550.

¹³¹ Там само. – С. 588.

¹³² Там само. – С. 67-68.

маєтність, що потребувала затвердження повноправного гетьмана¹³³. На початку травня Генеральна військова канцелярія оформила волю наказного гетьмана в новий універсал, в якому приділила більше уваги мотиваційній частині документу. Зокрема, в ньому наголошувалося, що ніжинський полковий суддя вже «з давних часов знатне при праці войсковою», яку він справно виконує, й нині – «при старости», та й загалом Лазарович «неоттепер в Войску Запорожском одправувал всегда служби». Проте, незважаючи на таку тривалу службу, він «жадного з респект войсковых не иміет собі вспоможеня»¹³⁴.

Окрім офіційних способів отримання винагороди за службу на урядах полкової старшини, старшинування надавало чимало напівлегальних можливостей збагачення. Наприклад, 8 жовтня 1722 р. з Генеральної військової канцелярії було відправлено до Стародуба лист з вимогою, аби тамтешній полковий осавул Березовський «взятки, под час розиску, чиненного у різника каменского, им побранніе, люб прислал як найскорій, люб сам приездил в Глухов»¹³⁵. Зрозуміло, що зазвичай полковники і гетьмани не надто реагували на такі «незначні» порушення. Вони потрапляли в поле уваги лише тоді, коли полкова старшина конфліктувала зі старшими старшинами Війська Запорозького, або ситуація в автономії вимагала від гетьмана демонстрації дієвості влади¹³⁶.

REFERENCES

Bantysh-Kamenskyj, D. N. (Ed.). (1859). *Istochniki malorossijskoj istorii. Ch. 2. Moskva* [in Russian].

Diadychenko, V. A. (1959). *Narysy suspil'no-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVII – pochatku XVIII st.* Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrain'skoi RSR [in Ukrainian].

Gajecy, G. (1978) *The Cossack Administration of the Hetmanate. Vol. 1-2.* Cambridge, Mass: HURI [in English].

Horobets', V. (2000). Kozats'kyj Het'manat u sotsial'nij strukturi Rechi Pospol'tytoi: proekt ustroievoi modeli het'mana Pavla Teteri z roku 1664. *Moloda natsiia*, 1, 40-61 [in Ukrainian].

Horobets', V. (2014). Polkovnyk Vijs'ka Zaporoz'koho ta joho vlada. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 50-70 [in Ukrainian].

Horobets', V. (2014). Polkovnyk Vijs'ka Zaporoz'koho: pravo vil'noi elektsii v svitli kozats'kykh tradytsij, rozporiadchychk prypysiv i politychnykh realij (seredyna XVII – persha chvert' XVIII st.). *Ukrains'ka derzhava druhoi polovyny XVII–XVIII st: polityka, suspil'stvo, kul'tura.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 88-125 [in Ukrainian].

¹³³ Там само. – С. 333.

¹³⁴ Там само. – С. 334.

¹³⁵ Там само. – С. 413.

¹³⁶ Про це див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини. – С. 130-155.

Horobets', V. (2015). Pravo vil'noi elektsii polkovnyka Vijs'ka Zaporoz'koho: kozats'ki tradytsii u vyprobuvanni impers'kymy novatsiiamy. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 70-91 [in Ukrainian].

Horobets', V. (1998). *Prysmerek Het'manschyny: Ukraina v roky reform Petra I*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Kohut, Z. (1996). *Rosijs'kyj tsentralizm i ukrains'ka avtonomiia, 1760–1830*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

Kovalenko, O. (2015). *Poltava XVII–XVIII st.* Kyiv: Vydavnytstvo «K.I.S». [in Ukrainian].

Kryvosheia, I. (2011). Neuriadova starshyna Chernihivs'koho polku za prysiahamy XVII–XVIII st. *Siverians'kyj litopys*. 3, 3-11 [in Ukrainian].

Kryvosheia, V. V. (2010). *Kozats'ka starshyna Het'manschyny. Entsyklopediia*. Kyiv: Stylos [in Ukrainian].

Lazarevskij, A. (1889). *Opisanie staroj Malorossii. T. 1: Starodubskij polk*. Kiiev [in Russian].

Lazarevskij, A. (1902). *Opisanie staroj Malorossii. T. 3: Prilutskij polk*. Kiiev [in Russian].

Modzalevskij, V. L. (Ed.). (1912). *Aktovyie knyhy Poltavskoho horodovoho uriada XVII veka. Vyp. I: Spravy potochnye 1664–1671 hodov*. Chernyhov [in Russian].

Modzalevskij, V. L. (Ed.). (1912). *Aktovyie knyhy Poltavskoho horodovoho uriada XVII veka. Vyp. II: Spravy vechystye 1664–1671 hodov*. Chernyhov [in Russian].

Okynshevych, L. (1930). Tsentral'ni ustanovy Ukrainy-Het'manschyny XVII–XVIII st. Ch. 2: Rada starshyn. *Pratsi komisii dlia vyuchuvannia istorii zakhidnorus'koho ta ukrains'koho prava*. 8. Kyiv [in Ukrainian].

Panashenko, V. V. (1997). *Polkove upravlinnia v Ukraini (seredyna XVII–XVIII st.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Radakova, E. (1896). Ukrains'ki kozaky na Ladozhskim kanali. *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka*, XVII, 1-20 [in Ukrainian].

Rohozhyn, N. M. (2001). *Posol'skyj prykaz kolybel' rossyjskoj diplomatyy*. Moskva: Izdatel'stvo RAHS [in Russian].

Rohozhyn, N. M. (2002). *U hosudarevykh del byt' ukazano...* Moskva: Akademkniga [in Russian].

Rynsevych, V. (Comps.). (2008). *Universaly Pavla Polubotka (1722–1723)*. Kyiv [in Ukrainian].

Shafonskyj, A. (1851). *Chernyhovskoho namestnychestva topohrafycheskoe opysanye s kratkym heohrafycheskym y istorycheskym opysanyem Malya Rossyy, yz chastej koj onoe namestnychestvo sostavleno, sochynennoe dejstvytel'nym statskym sovetnykom y kavalerom Afanasyem Shafonskym, s chetyr'mia heohrafycheskymy kartamy*. Kyiv [in Russian].

Shvyd'ko, H. K. (2004). *Komput i reviziia Myrhorods'koho polku 1723 roku*. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].

Slabchenko, M. E. (1909). *Malorusskyj polk v admynystratyvnom otnoshenyy (ystoryko-iurydycheskyj ocherk)*. Odessa [in Russian].

Starchenko, N. (2002). Umotsovani-prokuratory-priyateli. Khto vony? (stanovleniia instytutu advokatury na Volyni v kintsi KhUI st.). *Sotsium. Al'manakh sotsial'noi istorii*. 1, 111-144 [in Ukrainian].

Taranushenko, S. (1971). Uriadovi budivli na Het'manschyni XVIII stolittia. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 35-42 [in Ukrainian].

Vasilenko, N. P. (Ed.). (1901). *Heneral'noe sledstvie o maietnostiakh Nezhin-skoho polka 1729–1730 h.* Chernigov [in Russian].

Voloshyn, Yu. (2016). *Kozaky i pospolyti. Mis'ka spil'nota Poltavy druhoi polovyny XVIII stolittia.* Kyiv: Vydavnytstvo «K.I.S» [in Ukrainian].

Vyrs'kyj, D., Moskalenko, R. (Comps.). (2012). *Prysiaha Myrhorods'koho polku 1718 roku.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Vyrs'kyj, D., Moskalenko, R. (Comps.). (2011). *Prysiaha Myrhorods'koho polku 1732 roku.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Viktor Horobets

Doctor of Science in History, Professor,

Head of the Sector of Social History, Institute of History of Ukraine,

National Academy of Sciences of Ukraine

(Kyiv, Ukraine, victor_gor@ukr.net)

«ALLREGIMENTAL GOVERNMENTS». REGIMENTAL STUFF OFFICERS OF GET'MANAT AS IMPERIOUS INSTITUTE AND SOCIAL GROUP

The article investigates an imperious position and status of social indexes of group of regimental staff officers of Hetmanate. In particular, the place of regimental staff officers marks in the general official hierarchy of Cossack administration, and also it is reconstructed inwardly corporate deference to rank. The attention is focused on the functional responsibilities of different groups and regimental officers revealed their level of involvement in business management regiment in the administrative and military spheres, acting justice, police surveillance and more. Studied temporal changes in the process of forming the range of personal and regimental officers of the corporation and its regional characteristics. Attention is paid to the official growth strategy regimental officers, found opportunities for social growth and their limits for members of the chief officer of the corporation. It traces the development of principles of replacement free election regimental vacancies found factors that kept a decisive influence on the process. Particular attention is paid to the analysis of the efforts of state government, aiming at blurring the principles of free election of regimental officers and the implementation of strict control members of royal power over the process of substitution of petty Hetmanate. For vacancies in the membership of the analysis of the chief officer of the corporation and the dominant trends of the official growth strategies, grounded opinion on certain social isolation group. At the same time an attention drawn to the fact that the best chance to get to this social group, at least in the middle of the XVIII century. Had a military clerk and the chief of General and hundreds, mostly regimental hundred. Last usually sat governments "higher" regimental officers – mostly quaretermasters, less judges. Separately concern the question of remuneration regimental officers for their service.

Keywords: Hetmanate, Zaporozhian Host, Regimental Staff Officers, Quartermaster, Judges, Chancellor, Aides-de-Camp, Flag-Bearer.